

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему

**«Діяльність Олени Апанович в контексті наукового та
громадського життя України на протязі другої половини ХХ ст.»**

Студентки групи СОІ-41(з)
напряму підготовки (спеціальності)
014.03 «Середня освіта (Історія)»
Гулій Світлани Романівни

Керівник:
доктор історичних наук, доцент
Кіндрачук Надія Мирославівна

Національна шкала: _____
Університетська шкала: _____
Оцінка ECTS: _____

Івано-Франківськ – 2023 рік

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Джерельна база вивчення питання.....	11
1.2. Історіографія питання.....	14
РОЗДІЛ II. НАУКОВІ ІНТЕРЕСИ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ ТА ЇЇ НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	20
2.1. Наукові інтереси О. Апанович в контексті її роботи в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАН України.....	20
2.2. Робота ученої О. Апанович в архівних установах.....	23
РОЗДІЛ III. ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ.....	27
3.1. Світоглядні цінності та громадське життя О. Апанович.....	27
3.2. Збереження пам'яток українського козацтва в контексті діяльності О. Апанович	30
РОЗДІЛ IV. ПЛАН-КОНСПЕКТ УРОКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ТЕМУ «ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ В КОНТЕКСТІ	

**НАУКОВОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.».....34**

ВИСНОВКИ.....46

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 53

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української радянської соціалістичної республіки

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ІА АН УРСР – Інститут археології АН УРСР

ІІ АН УРСР – Інститут історії АН УРСР

ІІУ НАНУ – Інститут історії України Національної академії наук України

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського

КДБ – Комітет державної безпеки

КДУ – Київський державний університет

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

НА ІІУ НАНУ – Науковий архів Інституту історії України Національної академії наук України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

РМ – Рада Міністрів

СВУ – Спілка визволення України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УАН – Українська академія наук

УІЖ – Український історичний журнал

УРЕ – Українська радянська енциклопедія

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

УТОПК – Українське товариство охорони пам'яток (пам'ятників) історії та культури

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Варто наголосити, що дослідження сторінок історії української прогресивної інтелігенції й вивчення функціонування наукових інституцій періоду Української РСР є неможливим без належної уваги до життєвого шляху, наукової діяльності широковідомих вітчизняних вчених. А надто важливим є вивчення динаміки та специфіки їхнього зростання, розвитку в контексті як радянського так і пострадянського вченого-історика.

З огляду на вищесказане, актуальним на сьогодні є дослідження життя, наукового доробку добрезнаної вченої Олени Апанович, яка на початку свого зростання стала кандидатом історичних наук, а вже пізніше лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка. Олена Михайлівна Апанович була однією із українських істориків, що своєю працею (громадською та науковою) зуміла зберегти в важкі, тоталітарні радянські часи український основу, фундамент української національної гуманітаристики.

В умовах існування радянської держави, в рамках комуністичної ідеологічної парадигми, Олена Михайлівна Апанович зуміла зробити вагомий внесок в українську історичну науку, а також і у вітчизняну пам'яткоохоронну справу. Велику цінність складає її біографія. В ній поєдналися здобутки, досягнення, втрати та пам'ять про відому історикиню О. Апанович.

Викристалізовується дослідження проблеми щодо підходів з'ясування оцінки досягнень істориків радянського часу, адже наддзвичайно важливим є окреслення важливості наукового доробку й світоглядних переконань вітчизняних вчених. В цьому контексті історики складають

надзвичайно визначний сегмент для всебічного вивчення й аналізу української гуманітаристики.

Безумовно великий інтерес складає й дослідження тяглості в роках історіографічних традицій, які складаються на шляху побудови тісних відносин між вчителем та учнем. Отже, Олена Михайлівна Апанович, що жила у роки становлення, розвою і завершення радянської історичної науки, являється цілісним прикладом набуття підходів і традицій, які вона почерпнула від свого власного наставника-вчителя К. Гуслистого, який в свою чергу, перейняв історіографічну традицію від відомого історика Д. Багалія та Д. Яворницького.

Особиста й наукова біографії Олена Михайлівни Апанович тісно пов'язані із періодом, в якому жила історикня-дослідниця. Проте, у часи обмежень та переслідувань, видатна учена створювала свої оригінальні історичні праці, що в кінцевому підсумку зробили вагомий вклад для розвитку української історичної науки в цілому.

Варто підкреслити, що в різні роки – а це: сталінський режим; хрущовська «відлига»; брежнівський «застій»; горбачовська «перебудова» О. Апанович тією людиною, що представляла неконформістські настрої доповнювала когорту шістдесятників, а пізніше й дисидентський рух.

Велика трагедія даного покоління істориків криється в тому, що вони були позбавлені змоги кординально вплинути чи помінати ідеологічні межі тогочасної історичної науки, однак вони знайшли методи до активізації через громадський рух.

Апанович Олена Михайлівна, являється тією діячкою вітчизняної історичної науки, що дуже плідно і тісно поєднала академічні тогочасні студії із тогочасною пам'яткоохоронною громадською діяльністю в напрямку охорони та популяризації історичних пам'яток, які стосувалися періоду української козаччини, часів Української Запорозької Січі тощо.

Варто підкреслити, що 1950 – 1970 рр. діяльність Апанович Олени Михайлівни була досить таки активною, мала ознаки громадянського супротиву КПРС – КПУ. За свої наукові пошуки, дослідження й громадську життєву позицію вона набула слави «козацької матері» й «визнання тої першої жінки, що проникла в основу Запорозької Січі». Варто наголосити, що і до тепер ще не втратили цінності її наукові розвідки, праці, які присвячені сторінкам історії Чортомлицької Січі, козацького українського війська часів XVIII ст. тощо.

Правда і те, що наполегливістю відзначається діяльність О. Апанович також в період новітньої України. А одже її постать становить особливе зацікавлення як історикині, якв пройшла процес історичних трансформації з системи радянської до системи пострадянської. О. Апанович перебувала в центрі наукового зламу, який проходив в українській гуманітаристиці, в тому числі і в історичній науці.

Отже, вивчення, дослідження біографії, сторінок історії громадської й наукової діяльності Апанович Олени дає можливість дослідити ґрунтовні етапи розвитку української історичної науки, зокрема пам'яткоохоронного руху, радянської й пострадянської історичної науки.

Мета дослідження бакалаврської роботи – полягає в комплексному та всебічному вивченні наукового, життєвого, громадського шляху Олени Михайлівни Апанович.

Відповідно до поставленої, окресленої дослідницької мети визначено основні **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати стан дослідження окресленої теми (історіографічну базу);
- охарактеризувати джерельну базу пропонованої теми;
- окреслити головні чинники формування світогляду О. Апанович;
- описати творчий, життєвий шлях О. Апанович;

- дослідити змістовність й спрямованість наукових пошуків, праць О. Апанович;
- виділити базисні етапи праці О. Апанович в стінах спочатку «Інституту історії АН УРСР», а вже потім «Інституту історії України НАН України»;
- виявити ґрунтовні і пріоритетні здобутки на шляху роботи О. Апанович в стінах архівних установ, а саме опрацювання фондів «ЦДІАК України», так і фондів «ІР НБУВ»;
- з'ясувати роль, місце О. Апанович на шляху популяризації, збереження пам'яток, які стосувалися періоду українського козацтва;
- на сам кінець, окреслити внесок О. Апанович в діяльності різноманітних тогочасних громадських організацій;
- розробити план-конспект уроку (11 клас) з історії України на тему: «Діяльність Олени Апанович в контексті українського наукового та громадського життя України впродовж другої половини ХХ ст.»;
- скласти план-конспект уроку з історії України на тему «Діяльність Олени Апанович в контексті наукового та громадського життя України впродовж другої половини ХХ ст.»

Об'єктом дослідження бакалаврської роботи являється власне сама постать талановитої історикіні, науковиці, й громадської діячки Олени Михайлівни Апанович.

Предметом дослідження бакалаврської роботи являється дослідницька, наукова, громадська діяльність Олени Михайлівни Апанович.

Хронологічні межі бакалаврської роботи окреслюються 1919 – 2000 рр., а це роки діяльності та життя Олени Апанович. Є випадки, де в тексті розглянуто й трішки пізніший період – власне той період що пов'язаний із популяризацією пам'яток українського козацтва та впливу

досліджень, наукових праць Олени Апанович на становлення і розвиток української історіографії незалежної України.

Методи дослідження бакалаврської роботи опираються на принципи логіки, історизму, системності, наукової об'єктивності.

Власне, в бакалаврській роботі було застосовано спеціальні методи та загальнонаукові методи історичних досліджень. З загальнонаукових методів наукового дослідження використано такі як: узагальнення, аналіз, синтез, систематизації тощо.

Також в роботі застосовані міждисциплінарні метод, як от метод контент-аналізу. Теж були застосовані спеціально-історичні методи: ретроспективний, порівняльно-історичний, біографічний, синхронного аналізу, гендерний аналіз.

Наукова новизна бакалаврської роботи полягає власне в:

- розробці теми надзвичайно актуальної для розвитку української біографістики;
- комплексному, неупередженому дослідженні громадської та наукової діяльності Апанович Опанович;
- визначені впливу та ролі родини О. Апанович, ідеологічних політичних тогочасних процесів на утворення її світоглядних переконань;
- здійснено комплексне вивчення науково-дослідної діяльності Олени Апанович спершу у стінах Інституту історії АН УРСР, а потім Інституту історії України НАНУ;
- детально показано участь Олени Апанович в діяльності тогочасних громадських організацій;
- вивчено основні досягнення Олени Апанович, що стосуються громадської та архівної діяльності;
- уточнено основні події та дати із біографії Олени Апанович;

- розкрито вплив тогочасного політико-ідеологічного середовища, змін, які проходили в Україні на громадянську позицію Олени Апанович;
- розкрито вплив на формування характеру наукової діяльності Олени Апанович тощо.

Свого подальшого розвитку набув аналіз наукових досліджень, які стосуються тематики визначення ролі й місця Олени Апанович в пам'яткоохоронному русі, що протікав в Україні впродовж 1950 – 1980 рр.

Практичне значення отриманих результатів бакалаврської роботи полягає, власне, в тому що положення, висновки бакалаврської роботи надзвичайно поглиблюють бачення місця у науковій площині радянських років інакомислячих, істориків-нонконформістів, серед яких впевнено можемо виділити Олену Михайлівну Апанович.

Матеріали бакалаврської роботи можуть використовуватися в працях узагальнювальніючого характере, які розкриватимуть історію радянської історичної науки в УРСР і пострадянської історичної науки в незалежній Україні, історію пам'яткоохоронного руху.

Структура бакалаврської роботи. Бакалаврська робота складається з таких частин: переліку умовних скорочень, змісту, вступу, чотирьох розділів, кожен із яких ділиться на 2 підрозділи (всього 6 підрозділів/параграфів), висновків, списку використаних джерел (101 позиція), додатків. Основний зміст бакалаврської роботи викладено на 52 сторінках. Загальний обсяг бакалаврської роботи складає 63 сторінки.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база вивчення питання

В процесі дослідження життєвого шляху, головних напрямків наукової, архівної, громадської діяльності Апанович Олени дипломницею було опрацьовано досить велику кількість різносторонніх джерел. Також під час вивчення запропонованої теми було залучено великий документальний масив документів: зокрема опубліковані інтерв'ю, опубліковані спогади тощо.

Розкриттю маловідомих й недосліджених і сторін діяльності, життєвого шляху Апанович Олени сприяли і інтерв'ю. Серед них ми можемо виділити опубліковані інтерв'ю із колегами Апанович О., це зокрема відомі архівісти, історики, серед яких: Гісцовою Л., Білоконем С., Мициком Ю., Щербаком В., Слюдіковою Т. Також зовсім окрему групу джерел складають і опубліковані інтерв'ю із відомої історикині, перш за все із її сином Мережинським С., племінником. Апановичем А., сестрою Апанович Л. тощо.

Джерельну базу бакалаврської роботи складають різноманітні за походженням й спрямованістю документи. В них відзеркалено всесторонні аспекти громадської діяльності, наукової діяльності вченої, життя її в цілому.

Так, якщо розглядати громадську діяльність Олени Апанович в справі збереження історичних пам'яток доби козацтва (в тому числі могили Сірка Іванка) то варто нагадати про збірку документів, які вийшли друком у світ в 1967 р. під назвою «Перепоховання Івана Сірка у 1967 році» [42, с. 177]. Зазначена збірка розміщує на своїх сторінках документи із «Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького», які висвітлюють намагання облаштувати меморіал в місті Запоріжжя й Нікопольському р-ні Дніпропетровської обл. протягом 65 – 72

рр. ХХ ст., меморіалу на честь кошового отамана. Важливу також інформацію розміщує на своїх сторінках збірка документів під назвою «Збережемо тую славу». Збірка містить інформацію про рух на підтримку підтримання і збереження історичної пам'яті про козаччину, про будівництво на о. Хортиця меморіалу, де історикиня відіграла важливу роль.

Оповідні джерела. Насамперед це спогади: невід'ємна і важлива частина джерел пропонованої роботи. Зокрема спогади діячів культури (О. Довженка) та КПРС (П. Шелеста) дають змогу побачити контекст подій. Цінна інформація про Олену Апанович є у збірнику матеріалів до ювілею Олени Компан [71].

Багату просопографічну палітру, широке і цікаве тло діяльності О. Апанович дають спогади колег-науковців про Ф. Шевченка у збірнику «Істину встановлює суд історії», у т. 1 «Джерела» [7].

Інтерв'ю членів родини та колег є окремою частиною джерельної бази дослідження. Їх використання дало змогу уточнити та виявити нові факти біографії, порівняти дані архівних джерел із відомостями родини і колег. Також у роботі використано матеріали онуки Олени Анатоліївни Апанович (за чоловіком Курської, 1981 р. н.) [60]. У 1999 році, навчаючись на першому курсі Харківського гуманітарного інституту, вона брала участь у конкурсі «Історія моєї родини», у підготовці до якого їй активно допомагала сама Олена Апанович.

До іншої групи джерел належать джерела особового походження. Ми торкаємося епістолярної спадщини. Варто сказати про опубліковану частину листів за авторством Апанович Олени, адресованих Мицику Ю. Ці листи нам дають можливість спостерігати не тільки за роботою науковиців над вивченням темтики козакознавства, а й показати підтримку О. Апанович тієї когорти науковців, які досліджували в цій галузі [42, с. 178].

Таким чином, виходячи з вищеописаного використана під час написання бакалаврської роботи джерельна база являється достатньою для

досягнення поставлених дослідницької мети й виконання дослідницьких завдань, які були окреслені вступі бакалаврської роботи.

Можемо констатувати, що життєвий та творчий шлях Апанович Олени ще не є предметом всебічного, комплексного дослідження, а здебільшого висвітлювалися епізодами, й носили характер наративний.

Частково в українській історіографіх досліджено діяльність Апанович Олени в дослідженні історії доби козаччини, й збереженні й охороні історичних козацьких пам'яток. Однак, проаналізувавши широке коло історичних праць, бачимо, що існують аспекти біографії Апанович О., які лишаються недосліджені та невідомі. Тут виділяємо такі сторони, як:

- архівна праця в «ЦДІА УРСР / ЦДІАК»;
- праця у «відділі рукописів ЦНБ»;
- діяльність в пам'яткоохоронних організаціях й громадських жіночих організаціях.

Зважаючи на прописане вище, можна дійти висновку про те, що джерельна база, яку використано в роботі є цілком достатньою для досягнення окресленої, окреслених завдань бакалаврської роботи. Джерела, які були використані під час написання бакалаврської мають цілком достатній інформаційний обсяг, що в свою чергу дає нам можливість повною мірою висвітлити найрізноманітніші аспекти із життя і діяльності Апанович Олени [42, с. 180].

Використані джерела розкрили основні сторони біографії історикині на фоні ідеологічних політичних процесів, й на фоні розвитку вітчизняної історичної науки, «побутування громадських організацій». Також, опираючись на різні методи, в тому числі спеціально-історичні, загальнонаукові, дипломниці вдалося визначити роль та місце Апанович Олени у інтелектуальному середовищі тогочасної України .

В бакалаврській роботі, застосовано сучасні наукові підходи до аналізу й вивчення біографій науковців. В цьому аспекті йде мова про біографічний,

просопографічний, мікроісторичний метод, методи культурної антропології, а це в свою чергу дає нам можливість в повній мірі досягнути завдань, і мети, які були поставлені у бакалаврській роботі.

1.2. Історіографія питання

Потрібно відзначити, що життєвий і науковий шлях, біографія, відомої історикіні, видавчої громадської діячки Апанович Олени, що завши займалася популяризацією сторінок історії козацької доби (українського козацтва в цілому) вже довший період є в центрі уваги громадських діячів, публіцистів, істориків-професіоналів, журналістів.

Проте варто підкреслити, що станом на сьогодні так й не було належним чином опрацьовано науковий доробок Апанович Олени. Не було належним чином узагальнено результати її наукових звершень в сфері архівної діяльності, не було на належному рівні написано її наукової біографії вченої.

Історіографічні й історичні наукові розвідки, що існують станом на сьогодні та присвячені висвітленню постаті Апанович Олени умовно можна розділити на кілька умовних груп, а оскільки ці групи є дуже об'ємні, то розділимо і їх в свою чергу на підгрупи за тематичним принципом і хронологічним принципом.

Отож, виділяємо:

- роботи істориків, які присвячені основним напрямкам досліджень (історичних) про Апанович Олену;
- праці, що висвітлюють творчий шлях і життєвий шлях Апанович Олени, як історика;

- праці, що охарактеризовують наукову і дослідницьку роботу Апанович Олени, як видатної вченої. Мається на увазі її робота в стінах «Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ»;
- праці, що охарактеризовують наукову і дослідницьку роботу Апанович Олени у архівних установах, це перш за все в «Центральному державному історичному архіві УРСР / Центральному державному історичному архіві України, м. Київ», її робота у «відділі рукописів АН УРСР / Інституті рукопису НБУВ»;
- роботи, що висвітлюють громадську діяльність О. Апанович Олени в популяризації й збереженні пам'яток українського козацтва, тобто її діяльності в рамках жіночого руху, збереженні історичних пам'яток міста Києва, в межах діяльності «Українського товариства охорони пам'яток історії та культури».

Отож перейдемо до групи праць, що аналізують творчий шлях та життєвий шлях Олени Апанович. Сюди перш за все відносимо біографічні довідники – це «Олена Михайлівна Апанович. Біобібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності)» (Київ, 1999). В ньому міститься інформацію подана авторами Л. Дубровіною, В. Гром під назвою «Життєвий і творчий шлях Олени Михайлівни Апанович» 1999 (Київ) [30].

Безумовно потрібно згадати «біобібліографічні видання про вчених Інституту історії України НАНУ». Стисла біографія Апанович Олени відображена на сторінках «Енциклопедії сучасної України», малій енциклопедії під назвою «Українське козацтво» («Апанович Олена Михайлівна. Українське козацтво : Мала енциклопедія. – 2-е вид, доп. і перероб») (Київ, 2006) [56]. Варто також відзначити й енциклопедичний довідник який носить назву «Рух опорув Україні 1960 – 1990» тощо.

Безумовно варто виділити як підгрупу історіографічну праці, що присвячені біографії істориків, зокрема Апанович Олени. Так, біографічні

факти про історикиню Апанович Олену прописуються в дисертаційному дослідженні за авторством Батуріної Світлани про Федора Шевченка Федора, а саме: науковий збірник на шану Шевченка Федора під назвою «Бібліотека Ф. П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого / «Істину встановлює суд історії» (Київ, 2004) та ще одна наукова праця за тим же авторством Світлани Батуріної «Федір Шевченко: діяльність в Інституті історії 1972 – 1995 (до 100-річчя від дня народження)» (Київ, 2014) [8].

Свою увагу висвітленню біографії Апанович Олени присвятила і Колесник Ірина. Її наукова стаття під назвою «Український історик і влада : від примусу до партнерства» (Київ, 2017) розкриває сторінки життєвого, творчого шляху українських радянських істориків, зокрема і Апанович Олени. В пропонованій статті описуються складні життєві умови праці, умови в яких приходилось працювати в радянський період вченим-історикам [46].

Можна сказати і про наступне, що місце і роль і Апанович Олени і її місце в тогочасній українській науці 60 – 70 рр. ХХ ст., взаємозв'язки Апанович Олени із товаришами по роботі в «історичному цеху» висвітлюються в працях Гуржія О. і Капітан Л. – це такі праці, як: «На чолі редколегії «Українського історичного журналу» (Київ, 2004) [21]; «Наукова діяльність К. Стецюк в Інституті історії України. (До століття з дня народження історика та 70-річчя Інституту)» (Київ, 2007) [23]. Отже, ця історіографічна група праць дає нам можливість висвітлити Апанович Олену в колі її друзів, колег по роботі, істориків тощо.

Варто зауважити, що ще одну підгрупу собою являють бібліографічні та ювілейні видання. В роки свого життя Апанович Олена, була досить таки в пошані серед когорти своїх колег, серед громадськості. До прикладу на честь її сімдесяти п'ятиліття ліття, надруковано було 2-і збірки наукові, в яких містилися вступні статті, присвячені відомим вченим, їх науковій діяльності. Так серед сказаного, важливе місце обіймає збірник статей

під назвою «Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей» (Дніпропетровськ, 1995) [28; 41; 62].

До зазначеного ювілею були також видані (причому двічі) бібліографії вченої. Відбулося це в 1994 р. Так до цієї важливої події були причетні «Інститут рукопису та Інститут української археографії й джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України», «Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського». А вже пізніше в часі бібліографію праць Апанович Олени було перевидано, цим питанням зайнялося «Управління культури виконкому Запорізької міської Ради». Пізніше світ побачила наукова розвідка під назвою «Берегиня козацької історії. Бібліографічний покажчик творів О. М. Апанович» [63, с. 121].

Про Апанович, як про берегиню пам'яті українського козацтва говорять і інші науковці, так з'являються ряд статей за авторством Л. Тарнашинської «Берегиня козацької слави» («Календар знаменних і пам'ятних дат», Київ, 2009), її ж Л. Тарнашинська «Козацька берегиня» (газета «День», 2000) [74].

Необхідно відзначити, що в році 1999 р., а саме до ювілею Апанович Олени науковці, яких відносимо до першої ювілейної публікації, випустили в світ (із значним доповненням) з нагоди дня народження (до вісімдесятиріччя) Апанович Олени працю за авторством М. Дмитрієнко «80-річчя від дня народження О. М. Апанович» (Київ, 1999) [27].

Також на свою увагу заслуговує і окрема підгрупа праць по дослідженню пропонованої теми бакалаврської роботи – це спогади інтерв'ю. Саме в них розкриваються наукові й особисті зв'язки історикині, розкривається динаміка змін її поглядів, світосприйняття, змін щодо наукової позиції. Саме такі праці дають змогу детально показати соціокультурну складову Апанович Олени, зокрема розкрити і маловідомі факти з її особистого життя, із її діяльності в середовищі наукової спільноти.

В цьому контексті варто виділити інтерв'ю і самої Олена Апанович Оленич, які в цілому являються і спогадами. Так, за авторством Я. Голець

виходить публікація під назвою «Переяславська рада 1654 року : міфи і реальність : Інтерв'ю з О. М. Апанович» (Київ, 1990) [17]. Поміж інших публікацій за авторством К. Кіндрась варто назвати «Мальви за порогами: Інтерв'ю з О. М. Апанович» (Київ, 1989) [39] та «Не забудьмо тої слави: Інтерв'ю з О. М. Апанович» (Київ, 1989) [40]; за авторством О. Мельник «Про довбишів, що в бубни бубнять» : Інтерв'ю з О. М. Апанович» (Київ, 1990) [52]; за авторством О. Чаплиць та В. Савчук «Метод інтерв'ю в історико-бібліографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою» (Київ, 2014) [66]. А також інтерв'ю укладене Л. Чалою «Не забудьмо тої слави : про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва : Інтерв'ю із ст. наук, працівником Ін-ту історії АН УРСР О. М. Апанович», датоване 1966 роком (м. Київ) [84].

В вищеперелічених працях подаються надзвичайно важливі події, біографічні деталі, які не містяться архівних документах та різного роду джерелах.

У історичній вітчизняній науці сформувалась велика історіографічна база, яка нам дає можливість, ґрунтовно визначити роль і місце Апанович Олени у вітчизняній історичній науці пострадянського й радянського періоду, при цьому визначити головні напрямки наукової діяльності та громадської діяльності Апанович Олени.

Проаналізовані публікації демонструють, що Олена Апанович, в контексті свого свідомого життя (громадського, наукового) намагалася відокремитися від ідеологем радянської «історичної науки» і, власне, прагнула розширити в своїх можливостях (наукових межах) вітчизняну, українську історіографію.

Тож наша місія на сучасному етапі, місія істориків – зберегти пам'ять про Олена Апанович Михайлівну, як про широкознану, відому, видатну українську історикиню, архівістку і, звичайно, як письменницю, членкиню

«Спілки письменників України», до якої вона входила розпочинаючи з 1991 року, коли Україна відновила свою незалежність.

РОЗДІЛ II

НАУКОВІ ІНТЕРЕСИ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ ТА ЇЇ НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

2.1. Наукові інтереси О. Апанович в контексті її роботи в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАН України

«Інститут історії України НАН України», був тою науковим закладом (установою), в якій Апанович Олена вдосконалювала себе як представник знакових (відомих) постатей історичної науки України другої половини ХХ ст.

Після захисту своєї дисертації кандидатської, який відбувся у 1950 році, їй трапилася нагода знайти роботу в «Інституті історії АН УРСР». Другого жовтня 1950 року (наказо під номером 126) «ІІ АН УРСР» за рішенням та підписом директора цього інституту пана О. Касименка, О. Апанович – як кандидат історичних наук «була зарахована на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії феодалізму» [45, с. 170].

Варто відзначити, що в цьому працевлаштуванні важливу роль відіграв Шевченко Федір. О. Апанович пригадувала собі це таким чином: «Після захисту я випадково зустрілася із Федором Павловичем у тролейбусі. Він запитав, де я працюю. А я йому відповіла що нігде... Наступного дня мені зателефонували з приймальної директора Інституту історії Академії наук УРСР і повідомили, що я зарахована молодшим науковим співробітником...» [63, с. 121].

Проте варто відмітити, що побутує не підтверджена документально версія про сприяння партійного керівництва Української РСР цьому працевлаштуванню.

Наукові інтереси та наукова діяльність вченої у стінах «Інституту історії АН УРСР» відбивається і в протоколах, та й в звітах роботи «відділу історії феодалізму». Це надзвичайно велика кількість матеріалів, що дає змогу детально і поетапно (бо у вигляді стенограм оформленні протоколи) відобразити не лише підгрунття головних історичних подій «інституціональної історії» а і лінію поведінки Олени Апанович, напрямки її наукової роботи, зв'язки із її колегами.

Олена Апанович вперше була присутньою під час засідання цього відділу чотирнадцятого жовтня 1950 року. Під час першого засідання ми бачимо, як Олена Апанович плавно відсторонюється від загальноприйнятих ідеологічних штампів та тогочасних історіографічних штампів, а саме йде мова про день, коли під час затвердження плану кандидатської дисертації Лоли А. П., О. Апанович сама запропонувала додати ще один параграф, який розкрив би те, як «сприйняв український народ приєднання України до Росії». Тут є важливим одне ключове слово: власне – «приєднання», а не – «возз'єднання» [45, с. 170].

П'ятого жовтня 1951 року протягом одного року роботи в стінах Інституту історії, «Президія АН УРСР» атестувала Олену Апанович на посаду «молодшого наукового співробітника» [91, с. 72]. Відповідно з визначеною процедурою, її затвердження пройшло тридцятого березня 1951 року. Так, на цій посаді вона робила включно до місяця вересня 1956 року, а потім вже стала «старшим науковим співробітником вищезазначеного відділу, обійшовши посаду науковогоспівробітника».

В свій 1-й рік роботи в стінах «ІІ АН УРСР» Олена Апанович продовжувала досліджувати «місця великих новобудов». Так, в видавництві, що йменувалося «Радянська школа» дослідниця випустила брошуру під назвою «По місцям великих будов комунізму» [63, с. 121]. Варто відзначити великі ідеологічні акценти в роботі цього відділу, що відбивалося і на дослідженнях історикіні.

Однак, головною роботою Олена Апанович вважала тему позапланову, як ось: «Організація і бойові дії запорізького війська в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.». Саме її напрацювання із цієї теми було подано до друку на сторінках «Наукових записок Інституту історії» [96, с. 60].

В 1952 році історикиня вже не брала наукової участі в підготовці наукового збірника під назвою «Проти націоналістичних концепцій М. Грушевського і його школи». Але є тут варто згадати, що молодий вік Олена Апанович дав їй можливість уникнути такої поганої участі, оскільки текст для цього збірника писали на той час вже провідні, видатні вчені-історики відділу – В. Дядиченко, К. Гуслистий, К. Стецюк.

Для істориків-науковців того радянського періоду стало характерним досить таки відповідальне відношення до продукції друкованої, що виходила із наукового відділу Інституту. Відзначими, що монографії, статті по декілька раз обговорювались на наукових засіданнях. То був такий собі спосіб не лише запустити у друк наукові роботи, але і ідеологічно «почистити» їх зміст.

На засіданнях відділу Інституту теж обговорювались експедиції та наукові заходи. Так, п'ятнадцятого квітня 1952 року на засіданні цього наукового відділу був розглянутий план наукової та дослідної «експедиції ІІ АН УРСР», що була названа «По місцям історичних подій, пов'язаних з визвольною війною українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького 1648 – 1654 рр. і приєднання України до Росії» [42, с. 183].

В вищезазначеному обговоренні брали активну участь запрошені на засідання професори-історики П. Гудзенко і І. Крип'якевич. Опісля Крип'якевича Івана, що вніс свої пропозиції стосовно пунктів маршруту експедиції, Апанович Олена все ж таки запропонувала включити в склад цього маршруту місця колишніх українських казацьких Запорізьких Січей.

Ще варто сказати і той факт, що протягом 1952 року, Апанович Олена у відділі археографії працювала ще над написанням тритомника під назвою «Возз'єднання України з Росією». Тут необхідно наголосити, що концепцію й передмову до збірника визначали вмісті Москві, а це значить що текст цього тритомника був глибоко заідеологізованим. А вже через певну кількість років історикиня указувала на «фальсифікації авторів передмови щодо концепції «трьох братніх народів»» [91, с. 73].

Вважаємо, що робота Апанович Олени в стінах «Інституту історії АН УРСР» / «Інститутісторії України НАНУ» розмежовується на два періоди: 1) період охоплює: 1950 – 1972 рр – саме в цьому періоді вона пройшла творчий шлях розпочинаючи від молодого дослідниці і завершуючи відомою вченою. Опозиційність її поглядів зробили Апанович Олену досить таки популярною дослідницею. 2) період охоплює: 1995 – 1999 рр. – характеризується повернення справедливості. В ці роки Апанович Олена не могла плідно та багатоаспектно, працювати в Інституті, однак вона вела широку популяризацію української історичної спадщини.

2.2. Робота ученої О. Апанович в архівних установах

Архівна робота Апанович Олени – це дуже важлива сторінка із її наукової біографії. Архівна робота історикині поділяється на 2-а важливі періоди, що між собою були розділені досить довгою діяльністю у стінах «Інституту історії АН УРСР». І так:

- 1-й етап тривав розпочинаючи із другого серпня 1944 року. І тривав по п'яте вересня 1950 року. Даний етап характеризується роботою у стінах «Державного історичному архіві УРСР», що в розташований в місті Києві;

- 2-й етап тривав із шостого лютого 1973 року по сьоме березня 1990 року. Даний етап характеризується роботою Апанович Олени в стінах відділу рукописів «Центральної наукової бібліотеки АН УРСР».

Варто відмітити і ще один факт із біографії історикині Олени Апанович. Це факт її працевлаштування на роботу до «Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві» («ЦДІА УРСР»). Цьому передував життєвий випадок [42, с. 181]. Так, в місяці травні 1944 року, Олена Апанович разом з своєю близькою родичкою, із своєю молодшою сестрою, яка звалася Людмила приїжджає до міста Києва. А старша сестра Олени Апанович – Гертруда, ще до Другої світової війни мешкала в місті Києві і водночас товаришувала із Мілею – жінкою відомого на той час історика Дядиченка Вадима. Мілея в свою чергу познайомила Апанович Олену із своїм сусідом Гуслистим Костем, який був теж істориком і вивчав козацтво. Гуслистий Кость за сумісництвом був призначеним директором ЦДІА УРСР в місті Києві [45, с. 170].

Гуслистий Кость взяв молоду історикиню О. Апанович «на роботу до відділу давніх актів». Інформативними і цікавими є спогади Тетяни Слюдікової (подруга і колега О. Апанович), яка на той час працювала у таємному відділі цього архіву, в якому трималися на зберіганні «фонди царської охранки та жандармерії». Так, Тетяна Слюдікова вказує: «Моя перша зустріч з Оленою відбулась у серпні 1944 року, коли я влаштувалась працювати до ЦДІА УРСР. Вона вже працювала та мешкала разом із сестрою Людмилою в підвалі архіву. Там було дві кімнати по 8 – 10 м², одну з них – прохідну займала Апанович» [91, с. 76].

Надзвичайно гостро на той час, стояло питання комуністичної партії в площині контролю родин, складу родин всіх архівних кадрів (працівників). Все це робилося із метою ведення обліку людей (персон), які в роки Другої світової війни були під німецькою окупацією.

Так, Білокінь Сергій, зокрема зазначає, що на той час всі архівні працівники мали складати особові картки на жителів міста Києва і Київської області. І от, Апанович Олена йому у розмові розказала, що вона врятувала певних осіб від радянських тотальних репресій, бо ж приховала певну інформацію, і не занесла її до карток [63, с. 122].

Ще варто підкреслити, що офіційно Апанович Олена була офіційно «зарахована на посаду наукового співробітника ЦДІА УРСР» – це був наказ під номером 28, що був датований другим серпнем 1944 роком.

В другому кварталі 1944 року коли до архіву прийшла працювати Апанович Олена, штат працівників складав вісімнадцять людей. Велика увага на той час зацентровувалася упорядкуванню матеріалів, які розкривали господарську сферу життя УРСР (та й СРСР), яка мала вагоме значення для проведення відбудови країни після руйнації Другої світової війни.

Зауважимо, що на долю Апанович Олени як архівістки випала досить важка і клопітка праця. Так, окрім комплектування і опрацювання архівних фондів, власне самим архівом ще велась підготовка чотирьох збірників документів до друку. Велась і підготовка до друку щоденників діяча українського національного відродження, вченого, історика права Кістяківського О. Ф. (правда ці щоденники були видані лише в часи незалежної України опісля 1991 р.).

Ще досить цікавим фактом із біографії Олени Апанович було те, що вона працювала із фондами «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», а опісля вивчення та аналізу документів Апанович О. ретельно працювала над написанням статті під назвою «Участь запорозьких козаків в російсько-турецькій війні 1769 – 1774 рр.» [96, с. 64].

В подальших наукових пошуках, велику роль відіграло те, що учена була переведена на посаду старшого наукового співробітника відділу стародавніх актів.

Кость Гуслистий – директор цього відділу, а вже із часом науковий керівник дисертації Апанович Олени, сприяв її вступу в лави аспірантури. Також Кость Гуслистий включив Апанович Олену до складу робочої групи, що працювала над написанням та виданням наукового збірника під назвою «Визвольна війна українського народу» [42, с. 183]. Це відразу фактично надало напрям наукових пошуків історикіні.

Апанович Олена стала аспіранткою в 1945 році. До складу її аспірантської групи було включено п'ять людей, посеред числа яких були такі відомі постаті, як: Т. Слюдікова та І. Бутич. Треба підкреслити, що на формування світогляду Олени Апанович впливали її викладачі, які були вагомими українськими вченими-істориками – це В'ячеслав Стрельський і Федір Шевченко.

Зауважимо, що досить таки вагомий вплив на формування постаті Олени Апанович мав Шевченко Федір (пізніше сама О. Апанович напише і видасть важливу і ґрунтовну наукову розвідку і цінні свої спогади про, власне, самого Шевченка Федора: «Лекції Ф. Шевченка багато важили для нас, абсолютно не обізнаних тоді з архівами!». Ф. Шевченко спрямував слухачів до наукової праці. Про його заклик згадує О. Апанович так: «Досить бути плебсом! Ви не хочете бути патрицієм? Треба займатися науковою працею» [45, с. 170].

Апанович Олена досить таки тривалий період займалась активно громадською діяльністю. Апанович Олена зробила великий вклад в пам'яткоохоронну справу. Її діяльність в українському жіночому русі розпочинається в 1990 рр. Вона працювала в «ВЖТ імені Олени Теліги», і була почесною членкинею цього товариства.

РОЗДІЛ ІІІ

ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ

3.1. Світоглядні цінності та громадське життя О. Апанович

Відзначимо, що громадська діяльність Апанович Олени була досить таки багатогранною та тривалою.

Україні та світу добре відомі її діяльність наукова щодо дослідження й збереженню історичних пам'яток України, зокрема пам'яток культури. Також добре відома й просвітницька діяльність Апанович Олени на шляху популяризації сторінок історії козацтва українського. Апанович Олену називали «козацькою матір'ю» [42, с. 180].

До ключових напрямів діяльності громадської Апанович Олени відносимо її ж участь в громадських організаціях, зокрема в жіночих, в роботі «УТОПІК» головним завданням якої було збереження пам'яток культури і історії України.

Перш за все розглянемо діяльність Апанович Олени в рухові жіночому. В цьому контексті варто підкреслити, що українські жінки завше займали провідне місце в економічному, політичному й громадському житті України. Власне тому Ольга Кобилянська, Наталя Кобринська, Софія Русова, а з часом і Олена Теліга і інші видатні українки популяризували ідею суспільної рівності між чоловіками і жінками (в тому числі вносили свою лепту в розвиток національного жіночого руху) [63, с. 126].

В часи радянської системи, в УРСР жіночі рухи, які були некомуністичного напрямку, ліквідовувались. Велика кількість жінок, що брала участь у визвольних змаганнях, була репресована, розстріляна, або ж заслана в виправно-трудова табори. Офіційно і легально мав існувати (допускалося існування) тільки одного руху – жіночого комуністичного руху. Саме в

цьому русі (виключно) мали змогу втілитися в реальність громадські бажання (прагнення) жінки радянської.

Не зважаючи на вищезазначене, велика кількість жінок продовжувала свою діяльність на поприщі українського національного відродження протягом 20-х рр. ХХ ст. В подальші часи ці жінки склали кагорту шістдесятників, ці жінки підтримували дисидентський та правозахисний рух. Серед числа таких жінок можна назвати і Апанович Олену. «Нова радянська жінка стала результатом цілеспрямованої політики, ідеологізації суспільного життя та об'єктом агітаційно-пропагандистської роботи» [62, с. 29].

Відзначимо і те, що активним було й включення радянських жінок до роботи в площині соціалістичних змагань. Післявоєнні роки відзначаються підняттям рівня освіченості жінок, а це в свою чергу посприяло їх активному включенню в громадське життя.

Історичні джерела свідчать про те, що молода на той час кандидатка історичних наук Апанович Олена вела активну діяльність в радянському науковому рухові, зокрема жіночому. Мова йде саме про 50-ті рр. ХХ ст. Так, до наших днів збереглося запрошення на ім'я Апанович Олени, запрошення на «наукову конференцію жінок-учених м. Києва», яка проходила третього – шостого квітня 1952 року [96, с. 68].

Так аналізуючи програму конференції, бачимо, що пленарне засідання проходило третього квітня в залі Київської філармонії, яка розташована на вулиці Кірова, під № 16. Проблематика виступів на конференції абсолютно повністю відображала період пізнього сталіні.

Відмітимо, що на пленарному засіданні вказаної наукової конференції лцнали виступи жінок із сфери мистецтва. Олена Апанович була присутньою заключному засіданні оргкомітету наукової конференції (за адресою: місто Київ, вулиця Володимирська, № 45-а, Будинок вчених), яке проходило сьомого квітня 1952 р. Наглосимо, що в радянські роки, подальшу громадську активність О. Апанович, в історичних документах не було зафіксовано,

згадування і факти були лише щодо її пам'яткоохоронної діяльності [45, с. 170].

Із часом, із розгортанням горбачовської перебудови та здобуттям незалежності України в 1991 р. вже побутували координально інші умови для розвою жіночого руху на теренах України.

До прикладу, у грудні місяці 1991 року було зорганізовано «Союз Українок (голова – Алена Пашко)», а у грудні місяці 1992 року утворено «Жіночу громаду (голова – Марія Драч)». Вказані дві організації в своїй діяльності займалися (в більшій мірі):

- популяризацією українських національних традицій;
- популяризацією української мови;
- просуванням молоді до активної участі в роботі різноманітних міжнародних освітніх проєктів;
- оздоровленням (піклуванням за здоров'я) дітей за кошти тогочасних спонсорів;
- надання та розподілення гуманітарної допомоги і інше.

Про окреслений період розповідала Ольга Кобець – активна учасниця жіночого руху: «Нам така діяльність вважалася недостатньою. Уже з перших часів існування ми усвідомлювали, що потрібне громадське об'єднання, яке б тисло на державні інституції, примушувало б їх ставати українськими, діяти в інтересах України. Варто було виходити на міжнародний рівень і саме там відстоювати інтереси української нації через інтереси українського жіноцтва» [45, с. 170].

Так, серед кола тогочасних українських жіночих організацій по'являється:

- «Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги»;
- узаконено ОУН (завдячуючи Миколі Плав'юку – Голові ОУН в Україні і Президенту УНР в екзилі);
- зорганізовано «Видавництво ім. Олени Теліги»;

- організовано «Фундацію ім. Олега Ольжича»;
- організовано часопис ОУН «Українське Слово»;
- запропоновано створення «Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги» – організації при Фундації імені О. Ольжича.

«Жінки розуміли, що українське жіноче питання є частковим у відношенні до більшого, до створення власної самостійної держави. Звідси у завданнях ставився постійний наголос на виховний елемент, національно-освідомну працю серед жіноцтва...» [96, с. 73].

3.2. Збереження пам'яток українського козацтва в контексті діяльності О. Апанович

Апанович Олена була вченою, яка вбачала не тільки наукову складову у популяризації пам'яток історії, але й можливість зберегти історичну пам'ять українського народу.

Відмітимо, що в радянські роки пам'яткоохоронна справа української інтелігенції зосереджувалась в основному в середовищі громадських організацій. Серед них, варто виділити найголовнішу, яка діяла із 60-х рр. ХХ ст. – це «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури» (скорочено «УТОПК»).

Не дивлячись на позицію КПРС – КПУ, коротка хрущовська «відлига» дала можливість для відродження національної пам'яті українців. Відмітимо, що однією із форм цього тогочасного відродження являється пам'яткоохоронний рух.

Не маючи сил призупинити такий процес, КПРС – КПУ намагались скерувати свої зусилля, щоб зберегти пам'ятки, власне, радянського періоду. Проте, Олена Апанович, покровоно надавали пам'яткоохоронному

руху на теренах Української РСР суто українського національного характеру.

Значний науковий авторитет О. Апанович, перш за все як фахівця по періоду козаччини, послугував тому, що «Президія АН УРСР» доручила власне цій історикині скласти проєкт, що з часом стає «основою ухваленого Президією рішення про реалізацію урядової постанови» [63, с. 88].

Олена Михайліна Опанович, згадувала свою роботу над пам'ятками козацтва та проєктом острова Хортиця: «Хортиця увійшла в моє серце і душу. Я часто там була, разом з Киценком та іншими спеціалістами я розробляла план панорами, проєкт історико-меморіального комплексу» [63, с. 88].

На засіданні «ІІ АН УРСР», що проходило в місяці липні 1966 року була заслухана доповідь історикині щодо тематичних пропозицій до майбутнього проєктування меморіального комплексу під назвою «Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва на острові Хортиця» [63, с. 88].

Варто відзначити і те, що вчена передала Міністерству культури, ще раніше написану нею унікальну картотеку, де були прописані пам'ятні місця по історії козацької слави на теренах України та поза її межами [96, с. 76].

Олена Апанович разом із Оленою Компан в 1969 р. обстежували пам'ятки козацтва у Суботіві, Чигирині, Холодному Яру.

Варто відзначити і те, що історикиня із своїми однодумцями- колегами запропонували перетворити Суботів та Чигирин на міста із статусом заповідника. Також пропонувалося Холодний Яр оголосити заповідним парком.

Якщо згадувати той час, то Хортицький заповідник в ті далекі часи, крок за кроком набував великої популярності: «за 1969 р. там прочитано

1221 лекцію (приблизно 37 тис. слухачів), проведено 27 зустрічей біля пам'ятників (5400 відвідувачів)» [63, с. 89].

Збереження і популяризація пам'яток козацтва стали основним напрямом громадської діяльності Олени Апанович. Протягом 1960 – 1970 рр. вона та її однодумці були головними ідеологами відродження історичної пам'яті про українське козацтво.

Все ж таки найбільшим проектом О. Апанович в той період – стало утворення історичного заповідника на острові Хортиця. О. Апанович вела активну популяризаторську роботу пам'яток запорізького козацтва: читала лекції; виступала на радіо; виступала в пресі [91, с. 81].

Тобто про О. Апанович ми можемо говорити, як про вчену, яка була однією з засновників козацького пам'яткоохоронного руху у місті Києві протягом 1960 рр.

Великою являється роль Олена Апанович як керівника секції (стосовно історичних пам'яток) «Київської організації УТОПК». Саме завдячуючи такій її діяльності стало можливим збереження найвидатніших історичних пам'яток міста Києва – столиці України.

Варто відзначити, що Олена Апанович мала визначальний вплив на тогочасну громадську думку. Також вона належала до найбільших і активних науковців, прада тільки до 1972 р.. Адже саме цього року її було звільнено із «ІІ АН УРСР» і при цьому всьому позбавлено права публікувати свої роботи.

Утиски О. Апанович тривали до часів горбачовської «перебудови». З її настанням історикиня одна із перших розпочала відродження інтересу до козацької тематики, пам'яток Запорізької Січі, серед української громадськості. О. Апанович стала науковим керівником 2-х експедицій, які отримали назву «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» і відбулися вони в 1989 році і 1990 році.

Власне ці експедиції охопили не тільки місця Запорізьких Січей, але і місця козацьких битв, козацькі зимівники. Зазначений підхід сприяв відновленню українського козакознавства.

РОЗДІЛ ІV

ПЛАН-КОНСПЕКТ УРОКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ТЕМУ «ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ В КОНТЕКСТІ НАУКОВОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.»

ПЛАН-КОНСПЕКТ

з історії України

Клас: 11

Тема: «Діяльність Олени Апанович в контексті наукового та громадського життя України на протязі другої половини ХХ ст.»

Вступне слово: Особиста й наукова біографії Олена Михайлівни Апанович тісно звязані із періодом, в якому жила історик-дослідниця Проте, у часи обмежень та переслідувань, видатна учена створювала свої оригінальні історичні праці, що в кінцевому підсумку зробили вагомий вклад до розвитку української історичної науки. Варто підкреслити, що в різні роки – а це: сталінський режим; хрущовська «відлига»; брежнівський «застій»; горбачовська «перебудови» Апанович О. була тією людиною, що представляла неконформістські настрої, поповнила ряди шістдесятників, а пізніше й дисидентів.

Мета уроку полягає в комплексному та всебічному вивченню наукового, життєвого, громадського шляху Олени Михайлівни Апанович.

навчальна:*вивчити:*

- головні чинники формування світогляду О. Апанович;
- творчий, життєвий шлях О. Апанович;
- змістовність й спрямованість наукових пошуків, праць О. Апанович;
- роль, місце О. Апанович на шляху популяризації, збереження пам'яток, які стосувалися періоду українського козацтва;
- внесок Апанович О. в діяльності різноманітних тогочасних громадських організацій.

розвивальна:

- розвивати вміння працювати групою;
- розвивати креативне мислення;
- розвивати вміння аналізувати проблеми сьогодення та шукати вирішення таких ситуацій через призму історії життєвого шляху Апанович Олени;
- розвивати вміння аналізувати думку вчителя;
- розвивати вміння знаходити причинно-наслідкові зв'язки.

виховна:

- виховувати почуття патріотизму (на прикладі істориків-шістдесятників);
- виховувати повагу державотворчих традицій нашої держави;
- сприяти формуванню національної пам'яті учнів;
- виховувати прагнення до самовдосконалення і реалізації своєї мети (як свого часу прагнула Олена Апанович);
- мотивувати навчальну діяльність учнів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання:

- підручник з історії для 11 класу «Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України : підруч. для учнів загальноосвітніх навч закладів. 4-те видання, доопрацьоване й доповнене. Київ : Генеза, 2001. Ч. 2: 1939 – 2001: 11-й кл. 2001. 381 с.»
- тексти наукових праць О. Апанович;
- ноутбук;
- опубліковані документи.

Основні терміни:

- *«Тоталітаризм* – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія».
- *«Епоха «відлиги»* – поширена, але неформальна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х р. – початок 1960-х р.)».
- *«Лібералізація* – в широкому тлумаченні під цим поняттям мається на увазі пом'якшення державного або державно-бюрократичного тиску на різні сфери суспільного життя: політику, економіку, право, свободу слова та ЗМІ, тощо».
- *«Шістдесятництво* – назва нового покоління радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла у культуру (мистецтво, літературу тощо) та політику в СРСР в другій половині 1950-х — у період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х років (звідси й назва)».
- *«Дисидент* – людина, політичні погляди якої істотно розходяться з

офіційно встановленими в країні, де вона живе; політичний інакодумець. Часто це призводить до гонінь, репресій і переслідувань його з боку влади. В СРСР з кінця 50-х до середини 80-х – учасники опозиційного руху».

Основні постаті: Олена Апанович

План

1. Наукові інтереси О. Апанович та її наукова діяльність
2. Робота ученої О. Апанович в архівних установах
3. Громадська позиція олени апанович
4. Збереження пам'яток українського козацтва в контексті діяльності О. Апанович

Хід уроку

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
	1.Організаційний момент 2. Перевірка домашнього завдання	Привітання. Перевірка присутніх.	1) Чому радянська влада не хотіла іти на поступки українській інтелігенції? 2) Які фактори впливали на занепад української історичної науки в радянський	

	<p>3. Етап мотивації</p>	<p>Перегляд уривку із документального фільму під назвою «Інтелектуальний нонконформізм в УРСР 1960-ті – 1970-х ті.»</p>	<p>період?</p> <p>3) Що спричинило посилення ідеологічного тиску на історичну науку в роки хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою»?</p> <p>4) Назвіть відомих істориків того часу?</p>	
	<p>4.Актуалізація опорних знань і навичок</p>		<p>1)Яку епоху ми вивчаємо?</p> <p>2) Проаналізуйте офіційний дискурсу з приводу нонконформізму (матеріали преси, партійні документи, стенограми засідань творчих спілок).</p> <p>2) Розкрийте неофіційний дискурс (публіцистичні твори, статті, щоденникові записи), що</p>	

		<p>Постать Апанович Олени постійно перебувала під впливом тогочасних політичних змін, які протікали в СРСР, а з часом й в незалежній Українській державі. Однак, в роботі вказано,</p>	<p>відображають основні світоглядні доміанти українського нонконформізму.</p> <p>3) Охарактеризуйте радянську державну політику у галузі історичної науки та розкрийте її ідеологічний контекст.</p> <p>4) Визначте особливості та механізми впровадження політичних рішень у наукове життя республіки.</p> <p>5) Які передумови формування та основні причини виникнення нонконформістських явищ у середовищі української інтелігенції?</p>	
	<p>5. Вивчення нового матеріалу</p>		<p>1) Що таке нонконформізм?</p> <p>2) Що таке конформізм?</p> <p>3) Що Ви знаєте про боротьбу</p>	

	<p>що Апанович Олена була власне самостійним суб'єктом процесу цього. Бо ж громадська й наукова діяльність її була пов'язана із пам'ятками й історією українського козацтва, подавала їй поштовх, інтерес до минулого українського народу, власного минулого, що сприяло піднесенню національної самосвідомості.</p> <p>Маючи надзвичайно великий авторитет в колі істориків й громадському оточенні, О. Апанович посідала значне місце у вітчизняній гуманітаристиці власне 1960-х рр. Проте, відхід і засудження радянських ідеологічних засад, причетність О. Апанович до середовища дисидентського руху коштували їй її науковості та наукової посади. Та не зважаючи на довготривале усунення О. Апанович від її дослідницької тематики, вже в роки незалежності України вона мала новий злет громадської, наукової, творчої активностей.</p> <p>Наукові дослідження О. Апанович було розділено на такі наступні напрямки:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ранньомодерна історія та історія українського козацтва; – джерелознавство і археографія; 	<p>українців за право мати свою власну державу?</p> <p>4) Які події можна назвати початком відліку нового етапу до становлення демократичної Української держави?</p>	
--	---	---	--

	<p>6.Систематизація і узагальнення знань</p>	<p>– історія української книги рукописної та козацьке літописання; – історіографія і історіософія; – біографістика. Провідним із вищезазначених напрямків був козакознавчий напрямок. Однак, не лише він визначав науковий здобутки та авторитет О. Апанович. Сюди входили і вивчення та дослідження наукової спадщини В. Вернадського, його біографії, особливості яких вона відкрила для подальшого становлення і розвитку української історичної науки. О. Апанович доклала багато зусиль до процесу відродження й дослідження маргіналістики та української книги рукописної.</p>	<p>Дидактична гра «Історичний футбол»</p> <p>Запитання :</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Що таке нонконформізм? 2) Хто така Олена Апанович? 3) В яких роках Олена Апанович була науковим співробітником та 	
--	---	--	---	--

			<p>старшим науковим співробітником відділу давніх актів ЦДІА України (Київ)?</p> <p>4) В яких роках Олена Апанович була начальником відділу давніх актів ЦДІА України (Київ)?</p> <p>5) В яких роках Олена Апанович була аспіранткою ЦДІА УРСР?</p> <p>6) В якому році Олена Апанович була захистила кандидатську дисертацію?</p> <p>7) На яку тему Олена Апанович захистила кандидатську дисертацію?</p> <p>8) В яких роках Олена Апанович була молодшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР?</p> <p>9) В яких роках Олена Апанович була старшим науковим співробітником в Інституті історії АН УРСР?</p>	
--	--	--	--	--

			<p>10) В якому році вийшла книга Олени Апанович під назвою «Розповіді про запорозьких козаків»?</p> <p>11) В якому році вийшла в світ книга Олени Апанович під назвою «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі»?</p> <p>12) В якому році вийшла в світ книга Олени Апанович під назвою «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність»?</p>	
	<p>7. Висновки</p>	<p>Велике значення несла в собі організована О. Апанович робота із зведення реєстру історико-архітектурних пам'яток міста Києва. Вперше на той час був здійснений процес інвентаризації пам'яток Подолу. Однак, через продовження ідеологічних, політичних гонінь на Олену Михайлівну, в 1974 році її було усунуто від</p>		

		<p>«головування секції історичних пам'яток».</p> <p>Важливою справою Апанович О. варто вважати не лише вивчення історії власне доби українського козацтва, але і збереження, популяризація історичних пам'яток українського козацтва, як рухомих так і не рухомих. Така праця спрямовувалася на піднесення національної свідомості українців.</p> <p>Однак базовим проєктом в у збереженні козацької пам'яті була робота О. Апанович над популяризацією історико-культурного заповідника на острові Хортиці. І хоча її рішення по «перенесення поховань видатних козацьких лідерів на острів Хортицю» не знаходили ніякої підтримки зі сторони КПРС – КПУ, все ж залучення громадськості до цього процесу призвело до значних, великих національно-свідомих зрушень в історичній науці. Партійне керівництво саме через таку позицію О. Апанович змушене було загальмувати активність видатного історика. Вже в часи горбачовської «перебудови» було можливим реалізувати козацькі пам'яткоохоронні проєкти і саме тоді О. Апанович керує як</p>		
--	--	--	--	--

	<p>8. Домашнє завдання</p>	<p>ауковий керівник двома комплексами експедицій, а саме: «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» (1989 р. та 1990 р.). Згідно позиції Апанович О. та її наближених колег мало сприяти зацікавленості широкої громадськості історією козацтва.</p>	<p>Написати історичне есе про істориків-шістдесятників УРСР</p>	
--	-----------------------------------	---	---	--

ВИСНОВКИ

Отож, дослідження історіографії про громадську й наукову діяльність, вивчення біографії Олени Михайлівни Апанович, вказує на те, що не існує комплексного дослідження, яке б всебічно узагальнювало життєвий, творчий шлях видатної ученої. Однак, вітчизняною історіографією було накопичено великий масив публікацій, як історіографічних, так і довідкових. Це не є лише роботи що присвячені розкриттю творчого та життєвого шляхів широкоznаної історикині (що містяться переважно в енциклопедичних, довідкових виданнях), але й роботи колег Олени Михайлівни Апанович про її ж наукові інтереси.

Тема дослідження біографії істориків (1950 – 1970 рр.), які присвятили свою наукову увагу українському козацтву, в деякій мірі розроблялася вітчизняними науковцями. Захищені дисертаційні роботи, написані монографії, які висвітлюють життєвий простір М. Брайчевського, В. Голобуцького, М. Петровського, К. Гуслистого.

Певну частину праць складають ювілейні, біобібліографічні видання. Вони надають цінний матеріал задля аналізу і висвітлення основних етапів її життя, вивчення громадської діяльності, наукової діяльності вченої. Річниці ювілеїв О. Апанович, весь час пришвидшували зацікавленість до її досліджень козацтва, громадської й пам'яткоохоронної роботи. Апанович Олена Михайлівна згадується в зв'язку із історією функціонування і розвитку Інституту історії України НАН України та Інституту рукопису НБУВ.

Варто зазначити, що джерельна база дослідження О. Апанович, базується на документах, різних за походженням та тематикою. Ці документи торкаються багатьох років діяльності та життя в цілому Олени Апанович. Саме краще вони розкривають громадську і наукову діяльність,

яка протікала в м. Києві. Також є джерела, які ілюструють її дитячі роки і період юності.

До написання бакалаврської роботи було залучено деякі опубліковані документи, наприклад інтерв'ю з членами родини Олени Апанович, з її колегами. Все це уможливило всебічне розкриття її біографічних фактів, допомогло відобразити її сприйняття в професійному середовищі, в колі близьких. Таким чином, все це зумовило досягнення поставлених в бакалаврській роботі дослідницьких завдань.

- Застосування історичних методів наукового дослідження в пропонованій роботі дало змогу цілісно висвітлити біографії Апанович на фоні інституціональної історії вітчизняної історичної науки. Потрібно відзначити, що використання просопографічного підходу під час написання дослідження сприяло вивченню її громадської й наукової діяльності, в колі таких же колег-істориків, колег-науковців. Інтелектуальна (наукова, дитинство, дитячі роки і юнацькі роки, юність;
- роки становлення її як постаті в Україні (це міста Харків і Суми), в Китаї (наприклад – Китайська східна залізниця): 1919 – 1937 рр.;
- студентський період, студентські роки – це навчання в Харкові й Москві: 1937 – 1941 рр.;
- роки евакуації: життя в Башкирії і Казахстані: 1941 – 1944 рр.;
- радянський (київський) період – вона відбулась як громадський діяч і науковець: 1944 – 1991 рр. В цьому аспекті її найбільшим плідним періодом є піднесення в 1960-х рр.;
- київський період, але в роки незалежності України: 1991 – 2000 рр.;
- наступний період, то період наукового та суспільного визнання О. Апанович, період підйому національної свідомості українців та українського суспільства в цілому;

Наукова біографія дала змогу охарактеризувати світогляд Олени Апанович в етапах його розвитку, а також надала можливість побутування її

наукової спадщини як в радянській, так і пострадянській політикосоціалній системі.

Виділено такі наступні періоди із життя Олени Апанович, серед яких:

Варто наголосити, що постать Апанович Олени постійно перебувала під впливом тогочасних політичних змін, які протікали в СРСР, а з часом й в незалежній Українській державі. Однак, в роботі вказано, що Апанович Олена була власне самостійним суб'єктом цього процесу. Бо ж громадська й наукова діяльність її була пов'язана із пам'ятками й історією українського козацтва, подавала їй поштовх, інтерес до минулого українського народу, власного минулого, що сприяло піднесенню національної самосвідомості.

В бакалаврській роботі встановлено, що маючи надзвичайно великий авторитет в колі істориків й громадському оточенні, О. Апанович посідала значне місце у вітчизняній гуманітаристиці власне 1960-х рр. Проте, відхід і засудження радянських ідеологічних засад, причетність О. Апанович до середовища дисидентського руху коштували їй її науковості та наукової посади. Та не зважаючи на довготривале усунення О. Апанович від її дослідницької тематики, вже в роки незалежності України вона мала новий злет громадської, наукової, творчої активності.

В роботі висвітлюється і робиться поділ (періодизацію) наявної вже в вітчизняній історіографії її наукової діяльності.

Наукові дослідження О. Апанович було розділено на такі наступні напрямки:

- ранньомодерна історія та історія українського козацтва;
- джерелознавство і археографія;
- історія української книги рукописної та козацьке літописання;
- історіографія і історіософія;
- біографістика.

Доведено, що провідним із вищезазначених напрямків був козакознавчий напрямок. Однак, не лише він визначав науковий

здобутки та авторитет О. Апанович. Сюди входили і вивчення та дослідження наукової спадщини В. Вернадського, його біографії, особливості яких вона відкрила для подальшого становлення і розвитку української історичної науки. О. Апанович доклала багато зусиль до процесу відродження й дослідження маргіналістики та української рукописної книги.

Велик перерва під час академічної роботи (Інституту історії України) хоча й призупинила її активність з поля козакознавчого напряму дослідження, проте вже в 1990-х роках розгорнувся її 2-й період розвою в вивченні українського козацтва.

Праця О. Апанович в стінах Інституту історії АН УРСР, а згодом відповідно Інституту історії України НАН України, розмежовується на два періоди, серед яких виділяємо:

- 1950 – 1972 роки (відносяться до радянського періоду функціонування Інститут історії АН УРСР);
- 1995 – 1999 роки (відносяться до періоду незалежності України й функціонування Інституту історії України НАН України.

Довгий 1-й період своєї роботи О. Апанович у Інституті Історії АН УРСР, оформив досить високий рівень її авторитету в середовищі української громадськості та українських істориків. О. Апанович була залучена до роботи усіх наявних процесів в Інституті. В цей же час пройшло її зближення із колегами, які належали до когорти опозиційно налаштованих до радянської влади українців.

Принциповістю і фаховістю Олена Михайлівна виділялась і в ще одному відділі цієї наукової установи – це відділ історії феодалізму. Її принциповість проявлялася під час аналізу, обговорення, рекомендацій до друку робіт, публікації праць колег із цього відділу. При цьому О. Апанович була вимоглива і до своїх особистих праць.

Її приналежність до когорти неконформістськи налаштованого кола дослідників, інакомислячих, привела аж до її звільнення із роботи із

Інституту. Привід видумали – то було «скорочення штатів» 1972 року. Її повернення відбулось аж в 1995 році, то було повернення справедливості. Проте, через старший вік, слабке доволі здоров'я О. Апанович не мала змоги продовжити інтенсивно свою науково-дослідницьку роботу, вона зосередилась виключно на публікаціях, присвячених українському козацтву.

Великою, значущою була і архівна діяльність Апанович Олени впродовж 1944 – 1950 рр. Історик не лише була ознайомлена з багатьма видами джерел з історії козаччини, але і проводила кропітку, важливу, детальну роботу із опрацювання, впорядкування фондів документальних (а саме ранньонового періоду та нового періоду).

Надзвичайно важлива праця Апанович Олени в стінах відділу рукописів «ЦНБ АН УРСР». Хоч і спочатку вона такого роду архівну роботу цілком сприймала як її усунення від досліджень козацтва (досліджень академічного характеру) та згодом О. Апанович все ж таки знайшла у ній сенс. Історикиня працювала із значною кількістю архівних фондів, при цьому визначила для вітчизняної історичної науки 2-а головні напрями:

- вивчення української біографії В. Вернадського;
- рукописна українська книга.

Щодо першого напрямку, то тут особливо вартісними були: віднайдення щоденника В. Вернадського, його різноманітних інших документів. Аналізуючи та досліджуючи все це О. Апанович підготоувала наукові розвідки, які відбивали різні життєві аспекти В. Вернадського, його біографію та діяльність.

Потрібно відмітити, що практично не дослідженою являється діяльність Апанович Олени в жіночому русі. При цьому, її діяльність в Всеукраїнському жіночому товаристві імені Олени Теліги, була направлена на українське піднесення в національно-культурній площині на початку незалежності України. Своім науковим авторитетом, громадським авторитетом, активною участю в різноманітних заходах згаданого

товариства, історик отримала звання почесного члена Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги.

Надзвичайно малознаною є робота Апанович Олени в ролі керівника секції історичних пам'яток, що функціонувала при Київській організації УТОПІК. Варто наголосити, що в 1966 р. О. Апанович стала однією із засновників даної організації. Власне ця секція історичних пам'яток під її поважним керівництвом перетворюється на досить таки провідну структуру київського осередку УТОПІК.

Апанович Олена координувала зусилля Л. Гісцової, З. Хижняк, Л. Проценко, Ф. Шевченко, К. Стецюк та інших видатних пам'яткоохоронців та видатних учених: Разом із Г. Логвином, І. Гончарем, М. Брайчевським й іншими на той час відомими істориками, стала ініціаторкою змін спрямування діяльності Печерського історико-культурного заповідника із атеїстичного на такого, який був націлений на збереження й охорону пам'яток.

Завдячуючи роботі О. Апанович був врятований комплекс будівель, що відносяться до корпусів Києво-Могилянської академії, а також збережені Золоті Ворота, вали Печерської фортеці, Флорівський монастир й другі комплекси історико-архітектурних пам'яток.

Велике значення несла в собі організована О. Апанович робота із зведення реєстру історико-архітектурних пам'яток міста Києва. Вперше на той час був здійснений процес інвентаризації пам'яток Подолу. Однак, через продовження ідеологічних, політичних гонінь на Олену Михайлівну, в 1974 році її було усунуто від головування в секції історичних пам'яток.

Важливою справою О. Апанович варто вважати не лише вивчення історії власне доби українського козацтва, але і збереження, популяризація історичних пам'яток українського козацтва, як рухомих так і не рухомих. Така праця спрямовувалася на піднесення національної свідомості українців.

Однак базовим проєктом в у збереженні козацької пам'яті була робота О. Апанович над популяризацією історико-культурного заповідника на острові Хортиці. І хоча її рішення по перенесенню поховань видатних козацьких лідерів на острів Хортиця не знаходили ніякої підтримки зі сторони КПРС – КПУ, все ж залучення громадськості до цього процесу призвело до значних, великих національно-свідомих зрушень в історичній науці. Партійне керівництво саме через таку позицію О. Апанович змушене було загальмувати активність видатного історика. Вже в часи горбачовської «перебудови» було можливим реалізувати козацькі пам'яткоохоронні проєкти і саме тоді О. Апанович керує як науковий керівник двома комплексами експедицій, а саме: «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» (1989 р. та 1990 р.). Згідно позиції О. Апанович та її наближених колег, це мало сприяти зацікавленості широкої громадськості історією козацтва.

Отже, Олена Михайлівна Апанович, вже за часів незалежності України, зуміла реалізувати свою головну місію – повернути історичну пам'ять українській нації та українському народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Збережемо тую славу : Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст. : збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. Київ : Рідний край. 1997. 474 с.
2. Збережена спадщина (Українському товариству охорони пам'яток історії та культури – 40 років) : збірник матеріалів і документів (упор. : Титова О.М., Пархоменко М.Т., Демиденко О.О.) / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. Київ, 2007. 280 с.
3. Перепоховання Івана Сірка в 1967 р. Збірка документів / Упор. В. В. Грибовський. Київ, 2013. 96 с.
4. Степченко О.П., Бодак О.П., Щерба Л.С. Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : біографічне дослідження: науковий каталог / відп. Ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2019. 268 с.
5. З листів Олени Апанович до Юрія Мицика / Інна Тарасенко / Покликання. Збірник на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. Київ, 2010. С. 256 – 266.

Література:

6. Бажан О.Г. Під пильним контролем КДБ. *Історіографічні дослідження в Україні* / Голова редкол. В.А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 35 – 48.
7. Батуріна С. Бібліотека Ф. П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого / «Істину встановлює суд історії». Збірник

- на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2 : Наукові студії. Київ : Державний комітет архівів України, 2004. с. 55 – 63.
8. Батуріна С. Федір Шевченко : діяльність в Інституті історії 1972 – 1995 (до 100- річчя від дня народження). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2014. Вип.24. С. 274 – 290.
 9. Білик І. Під знаком Діви, або Гороскоп для Олени Михайлівни. *Літературна Україна*. Київ, 1994. 13 жовтня.
 10. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2010. 304 с.
 11. Бовгиря А. Рукописний збірник Максима Плиски 1763 року. В кн. : Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 538 – 546.
 12. Бодак О. П. Архівна спадщина М. Ю. Брайчевського як джерело вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2005. Вип. 10. С. 34 – 49.
 13. Бойко Л. О. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. № 2. С. 56 – 59.
 14. Бурда Л. Перезахоронення останків Сірка у 1967 – 2000 роках. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2001. Вип. 10. С. 253 – 255.
 15. Герасим'юк О. В якого бога вірила Січ : [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела О. Герасим'юк. *Людина і світ*. Київ, 1990. С. 2 – 11.
 16. Гирич І. Феномен Михайла Брайчевського. *Історичний календар. 2004* / Упорядники Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. Київ : Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2004. С. 427 – 436.

17. Голець Я. Переяславська рада 1654 року : міфи і реальність : [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / розмову вів Я. Голець. *Самостійна Україна*. 1993. 24 лютого.
18. Гончар О. Лауреати Державної премії України ім. Т. Шевченка 1994 року. *Літературна Україна*. Київ, 1994. 10 березня.
19. Гром В. Самовідданість : до 75-річчя від дня народження Олени Апанович. *Сім днів*. Київ, 1994. 6. 12 вересня.
20. Гурбик А. Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О. М. Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2011. Вип. 21. С. 103 – 122.
21. Гуржій О. І. До 90-річчя від дня народження Ф. П. Шевченка. Ф. П. Шевченко – головний редактор «Українського історичного журналу» / Гуржій О. І., Капітан Л. І. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С.103 – 116.
22. Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії «Українського історичного журналу». «Істину встановлює суд історії». *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2 : Наукові студії. Київ : Державний комітет архівів України, 2004. С. 28 – 47.
23. Гуржій О., Юсов С. Наукова діяльність Київ Стецюк в Інституті історії України. (До століття з дня народження історика та 70-річчя Інституту). *Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук*. Київ. 2007. Вип. 17. С. 233 – 248.
24. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
25. Демиденко О. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби (друга половина 1960-х – 1980-ті рр.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. С. 409 – 425.
26. Дмитрієнко М. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі. *Історія*

- українського середньовіччя : Козацька доба: зб. наук.* Київ. : (На пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович) : у 2 ч. Київ : Б. в.,1995. Ч. 1. С. 5 – 28.
27. Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович. *Український історичний журнал.* 1999. № 5. С. 71 – 86.
 28. Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника. До 50-річчя наукової діяльності лауреата Державної премії імені Т.Г.Шевченка Олени Апанович. *Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович : збірник статей.* Дніпропетровськ : Промінь,1995. С.9 – 14.
 29. Дубровіна Л., Гром В. Березиня козацької слави. *Молодь України.*1994. 29 вересня. С. 1.
 30. Дубровіна Л., Гром В. Життєвий і творчий шлях Олени Михайлівни Апанович. *Олена Михайлівна Апанович. Біобібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності).* Київ : Вид-во О. Теліги, 1999. С. 4 – 23.
 31. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства : монографія / С. Заремба. Київ : ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. 204 с.
 32. Заремба, С. З. Українське пам'яткознавство : історія, теорія, сучасність. Київ : Логос, 1995. 448 с.
 33. Калакура Я. Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* 2014. Вип. 8. С. 41 – 53.
 34. Калакура Я. Федір Шевченко – фундатор архівознавства в університеті імені Тараса Шевченка / «Істину встановлює суд історії» : збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 1 : Джерела. Київ : Державний комітет архівів України, 2004. С. 183 – 192.
 35. Касьянов Г. Незгодні : Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х рр. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
 36. Кириченко О., Соколова Н. До питання створення козацького меморіалу на

о-ві Хортиця. *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва*, Київ-Дніпропетровськ, 13 – 17 травня 1991 р. : у 3 вип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол. : В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. Київ, 1993. Вип. 1. С. 63 – 68.

37. Кириченко С. Ми таки козацька державницька нація. *Історія українського середньовіччя : Козацька доба: Зб. наук, пр. : (На пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович)* : у 2 ч. Київ : Б. в., 1995. Ч. 2. С. 19 – 25.
38. Киценко М. Хортиця в героїці й легендах: 2-е видання. Дніпропетровськ : Промінь, 1972. 132 с.
39. Кіндрась КИЇВ Мальви за порогами : Інтерв'ю з О. М. Апанович / Розмову вела К. Кіндрась. *Радянська жінка*. 1989. № 12. С. 10 – 11.
40. Кіндрась К. Не забудьмо тої слави : Інтерв'ю з О. М. Апанович / Розмовувела К. Кіндрась. *Радянська Україна*. 1989. 5 червня.
41. Ковальський М. Відданість життєвому покликанню. *Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович : збірник статей*. Дніпропетровськ, 1995. С. 3 – 9.
42. Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919 – 2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. *Наукові записки. Історичні науки*. Острог, 2000. Вип. 1 .С.177 – 184.
43. Козацька слава Олени Апанович. *Українська газета*. 1994. 17 – 30 березня. № 6. – С. 22 – 38.
44. Колесник І. І. Федір Шевченко : інтелектуальна генеалогія українського радянського історика. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 178 – 192.
45. Колесник І. Українське історіописання 1960 – 1980-х рр. : культурні розриви та метаморфози / *Світло й тіні українського радянського історіописання : матеріали міжнародної наукової конференції (Київ,*

- Україна, 22 – 23 травня 2013 р.)* / за ред. В.А. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 169 – 175.
46. Колесник І. Український історик і влада : від примусу до партнерства. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. 2016 – 2017. Вип. 9. С. 9 – 24.
 47. Кононюк А. Козацька Покрова : Штрихи до портрета О. Апанович. *Запорізька правда*. 1991. 7 черв.
 48. Криворотько А. Нескорена : [Про вшанування укр. історика О.Апановича нагоди її 80-річчя]. *Українське Слово*. 1999. 30 вересня.
 49. Кудінов Ю. Чи була концепція «Велика ідея гетьмана І. Мазепи» Олени Апанович тотожною поглядам у напрацюваннях недіаспорних дослідників США (1859 – 2004). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. № 21. С. 258 – 277.
 50. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі. *Пам'ятки України*. 1990. № 1. С. 20 – 22.
 51. «Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній науці та музейній практиці». До 500-ліття Запорозького козацтва (18 – 20 січня 1990 р., Запоріжжя) / О. М. Апанович, В. П. Бойко, І. М. Дашевська (ред. кол.) – Дніпропетровськ: АН УРСР, Український фонд культури, УТОПК, Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці, 1990. 216 с.
 52. Мельник О. «Про довбишів, що в бубни бубнять» : [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела О. Мельник. *Музика*. 1990. № 3. С. 4 – 5.
 53. Миронець Н., Слюсаренко А. На пошану Олени Апанович. *Бібліотечний вісник*. Київ. 1996. № 3. С.100 – 115.
 54. Мицик Ю. «Внучка» Дмитра Яворницького / Історичний календар. 2004. Упорядники Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. Київ : Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2004. С. 438 – 441.
 55. Мицик Ю. А. Олена Апанович про українське козацтво. *Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури*. Запоріжжя, 1997. Вип. 1. С.

191–195.

56. Мицик Ю.А. Апанович Олена Михайлівна. *Українське козацтво : Мала енциклопедія. 2-е вид, доп. і перероб.* / НДІ козацтва при Запорізьк. нац. ун-ті; Ред.С.Р. Лях. Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. С. 17 – 18.
57. Мицик Ю.А. Козацька мати (до 90-річчя від дня народження О.М.Апанович). *Архіви України*. 2009. № 6. С. 260 – 273.
58. Мицик Ю. А. Козацька мати. Слово «Просвіти». 1999. № 9 (63). С. 91 – 94.
59. Мицик Ю.А. Спомин про козацьку мати : до 100-річчя від дня народження О.М. Апанович. *Слово «Просвіти»*. 2019. № 34 (22 – 28 серпня). С.7 – 12.
60. Овсієнко В. Коли козацтво стало ідеологічним криміналом... Фрагменти неопублікованих спогадів Олени Апанович. *Політика і культура*. 2000. № 10 (45). 17 березня. С.41 – 43.
61. Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович. *Матеріали 10-х липневих академічних читань*. Вип. 1. Київ : Центр духової культури, 2002. С.48 – 57.
62. Під знаком Клію : на пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ : Промінь, 1995. 200 с.
63. Портнов А. Історії істориків : обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ : Критика, 2011. 240 с.
64. Портнов А. Українська радянська історіографія : до постановки проблеми. *Сучасність*. Київ, 2000. № 6. С.112 – 116.
65. Рубльов О. С. Вивільняючись із магнетичного поля імперщини: обговорення в Інституті історії АН УРСР праці М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (4 липня 1974 р.). *Український історичний журнал*. Київ, 2016. № 5. С. 37 – 42.
66. Савчук В., Чаплиць О. Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної. Київ, 2014. Вип. 8. С. 301 – 312.

67. Санцевич А. В. Інститут історії України Національної академії наук України: історіографічний нарис (до 60-річчя установи). Київ, 1998. С. 59 – 67.
68. Серіков А. Козацька слава Олена Апанович. *Українська газета*. 1994. 17 – 30 березня. № 6. С. 15 – 17.
69. Скорина О. Олена Апанович – ювілярка на високому рівні. *Українська газета*. 1994. 28 вересня. С. 2.
70. Смолій В. Відновлюючи наукову традицію. *Історія українського середньовіччя : Козацька доба : зб.. наук, пр. : (На пошану історика лауреата Держ.премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 Ч. Київ: Б. в., 1995. Ч. 1. С. 4 – 5.*
71. Смолій В.А. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики) / Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 4 – 28.
72. Тарнашинська Л. 55 літ «під знаком Клію». *Дзеркало тижня*. 2004. № 35. 3 вересня. С. 1.
73. Тарнашинська Л. Б. Берегиня козацької слави. *Календар знаменних і пам'ятних дат*. 2009. № 3. С. 97 – 105.
74. Тарнашинська Л. Козацька берегиня. *День*. 2000. № 33.
75. Тарнашинська Л. Мартиролог. Козацька берегиня : Пам'яті Олени Апанович. *День*. 2000. № 33. 24 лютого.
76. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ : Смолоскип, 2010. 632 с.
77. Трембіцький А. Олена Апанович – поет Козацької Січі (до 10-річчя від дня смерті) / *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук.* Київ. Вип. 19. С. 28 – 39.
78. Трофімова С. О. Музей історії запорізького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 3 – 4.

- С. 231 –240.
79. Удод О. Історична наука в Україні періоду «застою» : проблема взаємин істориків і влади / Дисциплінарні виміри української історіографії : Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2015. С. 233 – 274.
 80. Український історик Сергій Заремба : документи та матеріали до біографії / Упоряд., життєпис, бібліо- гр. Т.І. Ківшарь. Київ : Вид-во «Жнець», 2007. 128 с.
 81. Українські жінки в горнилі модернізації / Під заг. ред. О. Кісь. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 304 с.
 82. УТОПК – 40 років. *Відлуння віків*. 2006. № 2. С. 3 – 5.
 83. Цуницька О.В. Жіночий рух в Україні : Погляд із регіону. Одеса: Астропринт, 2001. 248 с.
 84. Чала Л. Не забудьмо тої слави : про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва : [Інтерв'ю із ст. наук, працівником Ін-ту історії АН УРСР О. М. Апанович / Розмова Л. Чалої. *Літературна Україна*. 1966. 22 липня. С. 3.
 85. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України : монографія. Київ : БМТ, 1996. 240 с.
 86. Шевченко В. Контрактова площа: вчора, сьогодні, завтра // *Відлуння віків*. 2011. № 1 – 2. С. 88 – 93.
 87. Щербак В. О. Базавлуцька Січ (1593 – 1638 рр.) / Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упорядн.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ; Запоріжжя, 1998. С. 45 – 64.
 88. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903 – 1993 рр.) : життя, наукова і педагогічна діяльність. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2011. 336 с.

89. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1990. С. 97 – 142.
90. Якубова Т. Північне Причорномор'я та місто-фортеця Очаків в історичних працях О. Апанович та картографічних матеріалах НБУВ (XII – XX ст.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук.* Київ. Вип. 19. Київ, 2010. С. 520 – 526.
91. Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в сер. 1950 – на поч. 1970-их років. *Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє.* Львів, 2005. С.72 – 82.
92. Яремчук В. Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні. *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)* / за ред. В. А. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С.43 – 51.
93. Яремчук В. Історики Радянської України і влада : форми позиціонування. *Наукові записки НаУОА : Історичні науки.* Острог. 2004. Вип. 4 : на пошану професора М. П. Ковальського. С. 33 – 39.
94. Яремчук В. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста». *Український історичний журнал.* 2008. № 3. С.149 – 162.
95. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.
96. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років. Історіографічні дослідження в Україні : зб. наукових статей. Київ, 2008. Вип. 18. С. 59 – 98.
97. Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія : посібник. Київ – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.
98. Яремчук В. Хто писав український радянський історичний наратив? Деякі

міркування про сутність українського радянського історіописання. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. 22. С. 177 – 188.

- 99.** Ясь О. Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька спостережень над текстами Ф. Шевченка другої половини 1940-х – початку 1970-х років. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. 2013. Вип. 7. С. 204 – 224.
- 100.** Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : у 2 ч. / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Ч. 1. Київ : Інститут історії України, 2014. 587 с.
- 101.** Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : у 2 ч. / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Ч. 2. КИЇВ : Інститут історії України, 2014. 650 с.